

МАКЕДОНИКА

Год. II, бр. 3-4,
април 2012
ISSN 1857-7539
UDK 82; 930.85

Издава
МАКЕДОНИКА литера
ДООЕЛ – Скопје

За издавачоџи
Ленче Тосева

Редакција
Науме Радически
(Македонија)
Главен и одговорен
уредник

Волф Ошлис
(Германија)
Нове Цветаноски
(Македонија)

Компјутерска
џодџоџовка
МАКЕДОНИКА литера

Дизајн на корица
Ленче Тосева

Адреса
МАКЕДОНИКА литера
ул. 4 Јули 170а, 1000 Скопје
E-mail:

makedonikalitera@yahoo.com

Тел.: +389 (0)2 2038117;
+389 (0)2 2722820

Трансакциска сметка:
210065788450142

Банка: НЛБ Тутунска –
Скопје;
ЕДБ: 4044010502677

Печайџи
Графо ден – Скопје

ВО ОВОЈ БРОЈ:

Стефан Влахов – Мицов:

Македонската еманципација кај Филип Втори и
Александар Македонски.....3

Горан Калоџера:

Ахиловата петица на Антун Барац – невклучувањето
на македонската книжевност во книгата на Барац
„Југословенска книжевност“16

Мирослав Коуба:

Рајко Жинзифов и Полјаците.....27

Волф Ошлис:

Мемоарската литература на германските војници
како македонистички извори.....46

Македонија во германските документи

1923-1935.....51

Македонија во австриските документи

1910-1913.....59

Ангелина Бановиќ-Марковска:

Националниот идентитет и македонската
интелигенција од почетокот на 20 век.....63

Танас Вражиновски:

Јозеф Обрембски – истражувач на македонската
народна култура.....78

Катерина Мирчевска:

Положбата на бегалците од егејскиот дел на
Македонија во НРМ (1945-1950).....89

Павле Раковски:

Во длабока ноќ зората се раѓа.....94

Науме Радически:

„Македонија екумена“ на Сретен Перовиќ – ода
на македонскиот национален и државен
идентитет.....101

Љубица Јанчева:

Културно-образовната афирмација
на малцинствата во СРМ.....116

Катерина Тодоровска:

Религијата – темел на државата?.....120

Невен Радически:

Крсте Црвенковски, Југословенската народна армија и македонските
национални интереси.....126

Стево Павловски:

Има ли балкански стереотипи во драматургијата?.....131

Олга Панкина:

Охрид, Мојата Македонија, Игри на возрасните.....140

Bibliografika makedonika.....142

Министерство за култура

*Списанието МАКЕДОНИКА излегува со финансиска поддршка на
Министерството за култура на Република Македонија*

НАЦИОНАЛНИОТ ИДЕНТИТЕТ И МАКЕДОНСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ОД ПОЧЕТОКОТ НА 20 ВЕК

Во некои претходни текстови се занимавав со прашања кои третираат национални теми. Сметав дека појавата на последниот етнички бран во многу делови од светот, особено во државите со полиетнички карактер, повторно ги отвори прашањата за *нацијата*, за *националниот идентитет* и *национализмот* како колективни појави кои не треба да се третираат само како политички, општествени и идеолошки, туку и како *културни* и *идентитетски* феномени. Не го велама ова само поради митовите за националните идентитети кои се во тесна зависност со културните матрици, со териториите и предците кои ги поставиле темелите на етничките политички заедници, туку и поради свеста дека, како елитни појави, национализмот и националните идентитети, можат да се читаат тројно: како идеологии, како јазици и како сентименти (Smit: 1998). Тие не се својствени само за интелектуалните елити кои ги потхрануваат стремежите на етникумот за стекнување автономија, туку, како масовни чувства со когнитивна и експресивна димензија, тие се карактеристични и за широките народни слоеви кои веруваат дека претставуваат реална или потенцијална нација. Затоа, не само како политички идеал, туку и како етички императив, борбата за автономија го подразбира правото за самоопределување и на поединецот и на колективот, како автентична национална волја која води кон сопствена држава (Smit: 1998; 123). Можеби за западните европски држави овие размислувања се одамна затворени прашања (се разбира во една деветнаесетвековна, национално-романтичарска смисла), но за земјите од (Југо)источна Европа (Балканот) тие сè уште се отворена и болна тема. Ќе се обидам затоа, преку текстовите на македонската интелигенција од почетокот на 20 век, да појаснам зошто поимите „национализам“ и „национален идентитет“ го подразбираат и чувството за политичка заедница (или барем една условно дефинирана територија со која се поистоветуваат нејзините припадници како со историска земја, татковина или колепка на родот), како со трезор на историски сеќавања и асоцијации за колективната судбина и за културата на сопствениот етникум. А како што стојат работите денес, тоа не значи друго освен дека националните идентитети отсекогаш биле тесно сврзани со етничките, поточно со *идентитетот на етничката заедница*.

Потврда за овие согледби најдов во текстовите на нашите интелектуалци од почетокот на 20 век, но најмногу кај извонредниот Крсте Мисирков¹, филолог, историчар, публицист, аналитичар на национално-политичките состојби на Балканот, културен деец и емигрант во Србија, Бугарија и Русија, чија книга „За македонските работи“² (Софија, 1903) претставува предлог-програма за македонското национално и ослободително движење која ја разоткрива асимилаторската политика на соседните земји против македонскиот народ, неговиот јазичен, културен и етнички идентитет. Но не само книгата – и одделните текстови на Мисирков, објавувани во руската и бугарската периодика, третираат слична проблематика. Ќе издвојам затоа неколку, за мене клучни ставови, кои го сместуваат овој културен деец во највисоките редови на македонската „разбудена“ политичка интелигенција, на која ѝ припаѓал и неговиот современик и истомисленик, Димитрија Димов Чуповски³ ... и не само тој.

¹ Мисирков е основоположник на македонските научно-литературни и национално-политички друштва во Белград, Санкт Петербург, Одеса и Софија, кодификатор на македонскиот литературен јазик и правопис, уредник и основач на „Варлаам“, прво списание за наука, литература и политички прашања напишано на нормиран македонски јазик, раководител на ТМОК (Таен македонско-одрински кружок) и идеолог за поврзаноста на македонскиот народ со интелигенцијата, собирач и проучувач на народното творештво, со еден збор – личност на македонскиот 20 век. Роден е на 18 ноември 1874 година, во Постол (Егејска Македонија), а умрел на 26 јули 1926 година, во Софија.

² Во неа Мисирков ја обработува тогаш актуелната политичка и етнографска состојба во Македонија и на Балканот. Мошне значаен дел од таа книга е последното поглавје, насловено „Неколку зборови за македонскиот литературен јазик“, во кое јасно е даден предлогот за формирање стандарден македонски литературен јазик, базиран врз централните говори. Важно е и тоа што Мисирков користел азбука која послужила како основа за денешното македонско кирилско писмо. Книгата била отпечатена во т.н. „Либерален клуб“ на тогашното Кнежевство Бугарија. Четири од петте поглавја се заправо говори кои Мисирков ги читал на состаноците на Македонското научно-литературно другарство „Свети Климент“ во Петроград. На своите редовни седнички членовите на ова другарство испраќале барања до руската и другите европски влади, за признавање на правото за самостојност на македонскиот народ, правото на литературен јазик и обновување на Охридската архиепископија.

³ Општественик, политичар, дипломат, револуционер, филолог, историчар, публицист, картограф, лексикограф и што вште не, од крајот на 19 и почетокот на 20 век. Заедно со Мисирков, еден од најистакнатите афирматори на македонската национална мисла и самобитност, издавач и главен редактор на списанието „Македонски глас“ (Македонскиј глас), основач и претседател на Македонското научно-литературно другарство во Санкт Петербург (1902–1917), претседател на Македонскиот револуционерен комитет во Петроград/Санкт Петербург/ (1917–1924), на Словеномакедонското национално просветно друштво „Св. Кирил и Методија“, на Руско-македонското благотворно друштво и на други руски асоцијации. Како претседател на МНЛД, Чуповски настапувал на јавни собири и заедно со својот роден брат, „запалениот Македонец“ Наце Димов, бил присутен во рускиот печат со цел да ја запознае руската и европската јавност за вистинската состојба во Македонија. Водел разговори не само со руските власти, туку и со Турската и Австро-унгарската амбасада. Во 1905 и 1911 година патувал низ Македонија заради подготовки за отворање училишта на македонски јазик. Српските, грчките и бугарските власти, го протерале од земјата. По враќањето, Чуповски се пројавил во рускиот печат со статии за македонската државност. Во март 1913 година ја објавил (на македонски јазик и во боја) првата национална карта, „Карта Македонија“ и заедно со „Меморандумот за независноста на Македонија“ од 1 март 1913 година, ги доставил до сер Едвард Греј, министер за надворешни работи на Велика Британија, и до Лондонската конференција за мир со Турција. Во Меморандумот се бара: „Македонија во нејзините географски, етнички, историски и економско-културни граници, да остане единствена, неделива, независна балканска држава“. Три месеци подоцна, „Меморандумот“ е испратен до владите во Софија и Атина и, заедно со картата, објавен во првиот број на списанието „Македонскиј глас“ („Македонски глас“), најзначајната периодична публикација на македонската национална мисла, пишувана на руски јазик. Нејзините 11 броја

Имено, во текстот насловен „Македонски национализам“ и објавен 1925 год. во весникот „Мирь“, (XXXI; 7417, Софија, 12.III 1925, 1), Крсте Мисирков пишува: „Ние, македонската интелигенција, без сомнение, ја носиме најголемата одговорност за положбата во која денеска се наоѓа нашата татковина. Меѓутоа, има околности што ја намалуваат нашата вина, нè оправдуваат пред нашите несреќни сонародници... Македонската интелигенција се оддаде, пред сè, на револуционерна дејност. Но имаше и такви што наоѓаа дека има и други патишта и можеби не помалку важни од револуционерната борба за успехот на македонското дело... Дел од македонската интелигенција барала и наоѓала и други средства за борба, а имено *самостојната македонска научна мисла и македонската национална свест*. Јас не се каам што уште пред 28 години се објавив за македонскиот сепаратизам. Последниов беше и си останува за мене единствениот излез, најдобриот пат по кој македонската интелигенција би го исполнила и ќе го исполни својот долг пред татковината и пред нашиот народ... Јас сум Македонец, со македонска свест, и како таков си имам свое македонско гледиште врз минатото, сегашноста и иднината и на мојата татковина и на целото јужнословенство и затоа сакам и нас Македонците да нè прашаат за сите прашања што нè засегнуваат нас и нашите соседи...“ (http://mk.wikisource.org/wiki/Автор:Крсте_Петков_Мисирков/_Македонски_национализам).

Велат дека национализмот е измислена европска доктрина од крајот на 18 и почетокот на 19 век. Се разбира, јас не мислам тука на негативниот национализам кој има територијални претензии, туку на позитивниот *етнички национализам* – како специфичен облик на граѓанско образование и историолошка културна свест која во замена на старите облици на семејна по(д)ука и верска култура, развива чувство на континуитет од генерација до генерација, свест на поседување заеднички сеќавања за историјата и за колективната судбина на еден народ. Затоа и велам дека како јазик, митологија, свест и идеологија, национализмот не е само политичка доктрина, туку и културен феномен кој во одредени историски периоди (како на пример политичко и духовно ропство), играл клучна улога во формирањето на националните идентитети. Но во такви услови, покрај етничкиот (или верскиот), кај некои народи се развило и чувството за *јазичен идентитет*. Потпрен врз сферата на комуникација и социјализација и поттикнат од сличноста на јазиците, митовите и културните кодови кај соседните и блиски народи, јазичниот идентитет успеал да креира една супраемпирииска стварност која за Македонците, во услови на политичко ропство, не можела да значи друго,

се историско сведоштво за настојувањата околу националната слобода и територијалната целост на Македонија. Заедно со Македонскиот револуционерен комитет (во Петроград), Македонското другарство „Кирил и Методија“ и Редакцијата на „Македонски Глас“, Чуповски е потписник и на програмскиот акт „Балканска Федеративна Демократска Република“ со поднаслов/мото „Балканот за балканските народи. Полно самоопределување на секоја нација“, објавена на 18 јуни 1917 година, неколку месеци пред избувнувањето на Октомвриската револуција во Русија. Покрај многуте официјални акти, Чуповски подготвувал и македонско-руски речник (со македонска кратка граматика) кој заедно со ракописот на лексиконот за македонската историја, етнографија, јазик, фолклор и култура, исчезнал во бомбардирањето на Ленинград, 1942 год., две години по физичката смрт на Чуповски. Неговиот ковчег бил прекриен со знамето на македонската колонија, а на крстот биле испишани зборовите „*Борец за правата и слободата на македонскиот народ*“. Посмртните останки на Чуповски се пренесени во Скопје, 1990 година.

освен еден специфичен пансловенски духовен контекст како противтежа на грчката „мегали идеја“ и нејзиното проширување во границите на некогашна Византија, идеја на која се надоврзала и грчката националистичка пропаганда којашто, во одредени облици, трае и до денеска. Оттаму, се чинело сосема разбирливо што на крајот од 19 и почетокот на 20 век, некои интелектуалци од Македонија, меѓу кои и Крсте Петков Мисирков, свесно се приклониле кон „услугите“ на соседните словенски држави. Но прифаќајќи ја најпрво стипендијата на српското друштво Свети Сава, а потоа и можноста за школување во соседна Бугарија, Мисирков не ни сонувал дека таа одлука можела да предизвика дополнителни тешкотии при дефинирањето на националната свест кај Македонецот продуцирајќи, при тоа, еден специфичен облик на *идентитетска криза* поттикната од дилемата на „двојното легитимирање“.

Имено, за да ја избегне асимилацијата од соседна Грција, постоела кај него опцијата да ги прифати, од една страна – и од нужда! – јазикот и културата на соседните словенски држави, но – од друга страна, тлеела желбата за легитимирање базирано врз една историолошка свест која, преку идентификацијата со колективниот, национален и културен идентитет, обезбедува нужен легитимитет. Затоа денационализаторските политики на српската и бугарската власт, Мисирков ги доживеал како директна закана и јасен сигнал дека, секое прифаќање на понудените придобивки од соседните држави, можело да доведе до откажување од сопствената националност. Тогаш решил да емигрира во Русија, каде не само што академски се образувал, туку развил широка и плодна политичка активност, една зрела етно-националистичка размисла која праќала јасна порака, според која, ако народите се тоа што се заради својата историска култура, тогаш и во отсуство на државност, идејата за нацијата (или идејата за народ со своја политичка татковина), не може да исчезне.

Потребни се три елементи за да се конституира една национална држава. Тоа се народ (со свој мајчин јазик), дефинирана територија и државност. Оној миг кога народот ќе стекне свест за себе како за културен и историски ентитет, на сцена стапува нацијата како еманципиран историски субјект. Но за Хана Арент постои разлика меѓу племенскиот национализам и национализмот кај развиените западноевропски држави. Имено, според неа, како субнационални, балканските, територијално распрснати и поделени народи, не биле зрели да прераснат во нации, способни да формираат национални држави, па во желбата да го обединат и одбранат својот род развивале „проширена племенска свест“ и прибегнувале кон родовски, наместо кон институционални врски. Тие манифестирале племенски тип национализам кој, како што вели Арент, се родил од чувството за „невкоренетост“, невдоменост. Еве го нејзиното размислување во превод: „...Ако и сакале да се вклопат во националната гордост на западните нации, немале земја, ниту имале држава, никакви историски достигнувања со кои би се гордееле, можеле само да укажуваат на себеси што, во најдобар случај, значело на својот јазик – како да е јазикот, сам по себе, некакво достигнување – а во најлош случај, на својата словенска или германска или бог знае каква душа. Сепак, во векот кој наивно прифатил дека сите народи се, всушност, нации, тешко дека друго можело и да им остане на угнетените народи од Австро-

Унгарија, од царска Русија или на балканските земји, кои немале никакви услови за реализирање на западното национално тројство народ-територија-држава, на народите чии граници со векови се менувале, а населението, помалку или повеќе, било во состојба на постојана миграција. Имало и такви кои немале ниту елементарна идеја за тоа што значат зборовите *patria* и патриотизам, ниту матна претстава за одговорност, кон заедничка, ограничена заедница“ (Arent; 1999: 237-238).

Можеби Аренд има право, но имајќи ја предвид *локалноста на поимот култура* како „облик на живеење покомплексен од поимот ‘заедница’, посимболичен од поимот ‘општество’, поконотативен од поимот ‘земја’, помалку патриотски од *patria*... помалку хегемон од хегемонија, помалку центриран од граѓанин, поколективен од поимот ‘субјект’...“ (Баба: 2004: 261), ќе се обидам (слично на Хоми Баба), низ примерот на Мисирков да ги дефинирам сложените стратегии на едно дискурсивно обраќање кое, преку поимите „народ“, „нација“ и „национална преродба“, *културно* се идентификувало себеси. Еве што изјавил Крсте Мисирков на првата седница на Македонското научно-литературно другарство во Санк Петербург⁴: „Ние - македонската интелигенција ќе треба да направиме уште нешто, а тоа ќе биде и најважното: да ги вложиме сите свои физички, интелектуални и морални сили во нашата *национална преродба*... Досегашното наше работење, особено востанието (она, од 1903 год. – додала А. Бановиќ), беше небомислена младешка работа, но тоа ни се простува, прво, зашто досега *ние* бевме млад народ кој само што се пројавил со свое национално самосознание, а второ, зашто досега, *не живеејќи како одделна национално-религиозна единица, бевме под влијание на разни национални и религиозни пропаганди*. Но тоа што ни се проштеваше досега, не може да ни се прости во иднина. Ние не можеме веќе да гледаме на себе и на својот народ како на еден недораснат народ без политички опит. Во својот историски развој ние веќе поминавме важни стадиуми кои можат да изградат епоха во историјата на кој било народ. Но новата епоха ни налага нова потреба – *културно работење*... Ќе речат некои оти културната работа е можна само во услови на политичка слобода... Во таа забелешка има и дел вистина, но само еден дел. Главниот услов за културна работа не е целосната политичка слобода, ами моралното воспитание на народот и на неговата интелигенција, сознанието за морален долг пред народот, кај секој негов член... Во последно време ние истапивме и со барање за политичка слобода, без да се прашаме дали сме созрени за неа и дали ни е сега таа најпотребна?...*За мене е поважно прашањето за нашата национално религиозна и економска преродба; а тоа може да се случи само со изучувањето на сопствениот народ, прво како одделна единица, потоа по однос на другите македонски и балкански народи и најпосле како членка на словенското семејство од народности*... И така, работењето наше ќе треба да почива врз *народното просветување: мирно, легално, еволуционо*; тоа ќе има за цел интелигенцијата да стане вистинска слугинка на

⁴ Текстот е вклучен во книгата *За македонските работи* (Софија, 1903), како прво поглавје насловено „Шчо напраиџме и шчо требит да праиме за однапред?“, веднаш по „Предгоорот“ на Мисирков. Мојот цитат е преземен (и адаптиран на современ македонски литературен јазик) од фототипното јубилејно издание објавено во Скопје, 1974 година, од страна на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“, по повод стогодишнината од раѓањето на авторот.

народот, а не опаку... *Потребна ни е интелигенција со јасна свест за моралниот долг на човекот пред сопствената татковина и народ.* Потребна ни е морално и умствено совршена интелигенција“ (1974: 38-43; курзивот е мој).

Тоа беше Мисирков, но еве како по однос на ова прашање размислува современиот германски философ Петер Слотердајк, во својот есеј „Силна причина да се биде заедно (потсетување како да се пронајде народот)“: „Најнапред треба да се зачнува и да се раѓа, потоа да се гради и надградува, и како трето, да се говори и да се прават рими – тоа се, и тоа биле, најважните сфери на делување каде што старите заедници, предмодерните народи – го правеле, на свој начин, она што денес со еден, не само анахрон, туку и актуелен израз, може да се опише како *етничко инвестирање*... Секоја група којашто сака да се сочува себеси и она што го смета за свое, неизоставно мора во ушите на своите потомци *да инвестира и акустички матрици* кои, во крајна линија, можат да им ги пренесат на идните генерации нашите симболички форми и мелодиски поддршки. Етничките единици морале... многу порано од инвестирањето на капиталот... да направат биолошки и симболички инвестиции доколку сакале да ја освојат својата иднина“ (Sloterdijk: <http://pescanik.net/2009/08/jak-razlog-da-se-bude-zajedno/>).

Сакам да напоменам дека – не само по однос на јазикот, верата и културната припадност на сопствениот, соседните и другите народи кои живееле во Македонија – програмските текстови на Мисирков зрачат со изразена демократичност и толерантност, без и трошка национал-шовинизам карактеристичен за неговиот историски период и контекст. Во своите текстови Мисирков често ги употребувал поимите „Македонци“, „македонски народи“ и „македонски народности“, опфаќајќи ги сите жители на Македонија, а синтагмата „македонски Словени“ за означување на Македонците како припадници на македонската нација, оти за него „народ не е ништо друго, освен едно големо другарство засновано на крвно сродство, на општ произлез и општи интереси... Долгот кон народот е тесно сврзан со долгот кон татковината... а тоа е народен идеал кон кој треба да се стреми секој свесен човек... Така разбирајќи го долгот кон татковината, јас се решив прво, да го изложам своето разбирање за народните идеали на Македонците... а потоа и да ги напечатам во оваа книга... Со тоа сакам да исполнам еден дел од својот долг кон народот и татковината... Како проследувач на идејата за целосно одделување на нашите интереси од интересите на балканските народи, и на идејата за самостојно културно и национално развивање, јас ја напишав (оваа книга) на централното македонско наречје, кое за мене, од сега натаму, ќе биде литературен македонски јазик...“, стои во „Предгоорот“ на книгата *За македонските работи* (Мисирков; 1974: III-IV-XI).

Јасно е дека секоја расправа за културната различност на сопствениот и соседните народи, го проширува политичкото поле на дејствување. Еве што напишал во текстот „Македонска култура“, објавен 1924 година во споменатиот весник „Мир“ (XXX, 7155) и потпишан како К. Мисирков-Македонец: „Ќе праша некој: има ли навистина македонска национална култура и македонска национална историја... Велам, за среќа, има македонска национална култура и историја, зашто тој факт го вооружува македонскиот народ со непобедливо оружје во неговата борба за човечки права и за слободен национален живот како

рамноправен член во бројот на културните народи“ (Мисирков: 2008; 285). И не е чудно што, заедно со членовите на Македонското научно-литературно друштво „Свети Климент“ во Петроград, Мисирков испраќал барања до руската и другите европски влади во кои го застапувал мислењето дека Македонија не треба да им робува на туѓите политички интереси, туку треба да си има наполно самостојно постоење. Свесен за тоа, во статијата под наслов „Македонскиот и Бугарскиот национален идеал“, објавена 1914 година во списанието „Македонскиј глас“ (Македонски Глас), авторот на следниве редови, потпишан со псевдонимот К. Пелски, застанал зад овие зборови: „Време е да му се докаже на целиот свет – вели Мисирков – дека во Македонија живее македонски народ, а не српски, ниту бугарски, ниту пак грчки, дека овој народ си има своја историја, свои национални достоинства, свои крупни историски заслуги во културната историја на словенството... Македонија е земја со древна словенска култура и никој нема да успее да ја искорени оваа древна словенска култура и на пустина да ги утврди своите интереси... и за Македонија ќе дојде светлата иднина кога таа обединета и ослободена ќе влезе како рамноправен член во семејството на балканските народи“ (Мисирков; 2008: 201).

Во книгата *Националниот идентитет*, Антони Д. Смит разликува два модела на нација: граѓанско-територијален и етничко-генеалогски. Ќе се обидам да го применам на нашиот, македонски случај. Имено, ако првиот модел е моделот на аристократските елити, кои го избираат хоризонталниот пат на бирократска инкорпорација манифестирајќи огнен територијален национализам, вториот според Смит е оној на средните граѓански слоеви или, ако сакате, на дисидентската етничка интелигенција образуванa во дијаспората која избирајќи го патот на *вернакуларна мобилизација* настојува да создаде „историска“ територија како резултат на етничкиот сепаратизам од старите империи (Smit; 1998: 193-194). Во тоа свое настојување за автономија и самоопределување, тврди Смит, таа се потпира врз моќни културни средства (јазикот, верата, етноисторијата...) остварувајќи ги посакуваните цели: формирање хомогена „органска“ нација и создавање елитна култура која од немобилизираниот, пасивен етникум ќе создаде „историски субјект“ (Smit; 1998: 198) со политичка, етничка и културна самосвест⁵.

⁵ На оваа тема пишува и Валентина Миронска-Христовска. Таа вели: „...западноевропските земји во 19 век слободно го започнале конструирањето на националниот идентитет, додека во нашите земји тој се одвивал во комплексни политички услови под влијание на политичките доктрини: либерализмот, национализмот, а подоцна обединети во револуционерниот национализам поради заедничкиот интерес – рушење на Хабсбуршката, Отоманската и Руската империја, под чија власт биле словенските народи, културно поврзани, но истовремено и свесни за другоста на која дотогаш не ѝ придавале значење, особено оние кои биле под Османлиска власт, бидејќи најзначајно за нив било дека тие се христијани...“ (2011: 154). Повикувајќи се на Манифестот на Македонската лига (националноослободителна организација на македонската емиграција, формирана по углед на Ирската лига, од страна на охриданиот Васил Дијамандиев и велешаниот Георги А. Георгов, во 1880 год., време кога во Цариград работи Европската комисија за реформи во Македонија), Миронска вели: „Но да се навратам на тоа дека македонскиот идентитет бил граден низ духот на почитувањето на другиот. За тоа сведочи и Уставот за идното државно устројство на Македонците (напишан по углед на белгискиот устав! – додала А. Бановиќ), од Македонската лига во 1880 г., во која е истакнато дека територијата што вековито го носи името Македонија треба да создаде држава под врховен суверенитет на Неговото Величество турскиот Султан, а под покровителство на европските големи сили, како автономна држава на македонскиот народ и на другите националности кои живеат во нејзините граници: Турци, Арнаути, Грци, Евреи, Власи, Гупти и други, на

Што се однесува до нашиот Мисирков, сакам да напоменам дека во своите рани текстови тој го застапувал мислењето според кое Македонците треба да добијат верска и јазична автономија, заправо полна рамноправност во рамките на Европска Турција: „нам не ни треба присоединување кон Бугарија, ниту кон Србија, ниту кон Грција – вели тој на своето прво обраќање пред членовите на Македонското научно-литературно другарство во Петроград – Турското поданство и зачувувањето на целостта на Турција ни дава право нам, на Македонците, да го ползуваме и правото на граѓанство. А тоа може да ни донесе голема материјална полза... И вистина, каква полза би имале ние од присоединувањето кон Бугарија, Србија или Грција?... Може да се случи поделба на Македонија помеѓу малите државички или нејзино окупирање од Австрија. Но може ли да има поголема несреќа за Македонците од поделба или окупација?“ (Мисирков; 1974; 24-26). Десетина години подоцна, во сосема нови историски околности на Балканот, залагајќи се за самоопределувањето на Македонците, Мисирков пишува: „Најважниот услов за соработката помеѓу Србите, Бугарите и Македонците е полната слобода во самоопределувањето на Македонците. И ете, за последново прашање, јас го истакнав принципот на *македонскиот патриотизам и национализам*... Дајте ни да си имаме свои, македонски национални чувства и да создаваме македонска култура, како што сме го правеле тоа со векови и кога нашата татковина не влегувала во една држава со вашата. Како Македонци, ние ќе бидиме поповлезни и на Македонија, и на Бугарија, и на Србија, воопшто на целото јужно словенство, отколку како Бугари или Срби... Ние можеме да ја констатираме близоста на српските, бугарските и македонските интереси, но сè треба да биде оценувано од македонско гледиште. Беззаветната и безгранична љубов кон Македонија, постојаното мислење и работење за интересите на Македонија и полниот конзервативизам во пројавите на македонскиот национален дух: јазикот, народната поезија, наравите, обичаите – ете ги главните црти на *македонскиот национализам*...“ (Мисирков: 2008; 345-347 – курзивот е мој).

Се разбира, станува збор за една позитивна националистичка пројава, за класичен етнички национализам кој дошол како одговор на империјалистичкиот, за да ја поттикне политичката и етничката самосвест кај колонизираниот Македонец: *правото да се поседува политичка автономија и диференциран културен идентитет*, без сила и агресија, ами со политички средства. Покажувајќи ја на тој начин својата приврзаност кон идеите на еволуционизмот, реформизмот и пацифизмот и изложувајќи ја својата македонска теорија во време кога и видни научни имиња од светски ранг покажувале голем интерес за македонското прашање (Пипин, Лавров, Де Куртене, Драганов...), Мисирков во континуитет од 25 години ја застапувал тезата дека, без оглед на нејзината задоцнета пројава, самобитноста на македонската нација не е ничиј импорт, некаков идеолошки или политички каприц, туку резултат на историски процес, вернакуларна⁶, автохтона

чие чело ќе стои генерал-гувернер (од редот на националното мнозинство), а 12-те ресорни министерства би биле поделени според националните групи...” (2011: 157). Актите на Лигата биле идејната матрица на македонската национална и ослободителна борба.

⁶ Во смисла на нешто бесценето, нешто што изникнало и пораснало на сопствена почва па не може да се купи за пари, но има право на законска заштита...

визија, специфична во својот развој. Со своите политички размисли публикувани во 93 одделни текстови и посветени на горливи национални, културни и политички теми, Крсте Петков Мисирков се промовирал себеси во теоретичар на македонскиот сепаратизам со траен влог во националната свест на македонската интелигенција.

Рацин и значењето на националната култура

Еден од претставниците на таа интелигенција е секако и Рацин, прогресивен народен мислител, револуционер и социјалист, поет и публицист од просторите на стара Југославија, заправо неговата политичка мисла која, освен социјална, има и експлицитно национална и морална димензија. Таа ме мотивираше да ја контекстуализирам во временски распон од 70 години кога европскиот и светскиот поредок доживеале бурни промени, не само во политичка и идеолошка, туку и во класна и расна распределба на силите. Еластицирајќи ја затоа временската рамка и пробивајќи ги балканските граници, си зедев слобода темата за националниот идентитет и македонската интелигенција од почетокот на 20 век, да ја поврзам со една интернационална идеологија, доминантна за тој историски период, идеологија која допушта аналогија меѓу нашиот Коста Рацин и францускиот егзистенцијален хуманист, психијатарот Франц Фанон, инспираторот на антиколонијалното движење во земјите од Третиот свет. За оваа, навидум смела теза поткрепа најдов во книгата на Крамариќ кој вели: „...ние во Хрватска (*а тоа важи и за Македонија*) не сакаме состојбата на своето општество да ја опишеме како постколонијална. Се однесуваме како колонијалноста да била и останала својствена само за ‘обоениот’, ‘нецивилизиран’, ‘граничен’ дел од светот..., но хрватската и македонската модерна историја во голема мера кореспондира со модерните истории на Третиот свет... Станува збор за оние незаобичајни теми на секоја транзиција. Она што им е заедничко на сите транзиции е нивната болна недовршеност и двосмисленост...” (Kramarić; 2009: 72-73; курзивот е мој).

Иако врската меѓу Рацин и Фанон изгледа предимензионирана, факт е дека и двајцата се занимавале со социјални, национални и револуционерни прашања потенцирајќи го, пред сè, значењето на националната култура во услови на политичко, економско и духовно ропство. Еве како Тери Иглтон, марксистички теоретичар на книжевноста и критичар на културата, го оценува значењето на овој феномен кај поробените/колонизираните народи. „Империјализмот не е само искористување на евтина работна рака... – пишува тој – туку и *искоренување* на јазиците и обичаите; тој не е само принудно воведување туѓинска војска, туку и *наметнување туѓи облици на искуство...* Во такви случаи, *културата е толку животно поврзана со идентитетот на обичниот човек што не е потребно да се докажува во колкав степен е поврзана и со политичката борба*“ (Иглтон; 2000: 225-226; курзивот е мој).

Ќе ве вратам затоа во 1959 година, на Вториот конгрес на црните писатели и уметници во Рим, кога Франц Фанон поставува неколку суштински прашања за земјите од Третиот свет. Едно од нив ја отвора дилемата за националната борба и деколонизацијата како културен феномен, а другото ги доведува во врска политичките (и оружени!) облици на борба со културата на поробените народи,

па констатирајќи дека колонијалната доминација ја запира националната култура на сите полиња, заклучува: „поради тоа што е тоталитарна и ги занемарува разликите, таа на еден спектакуларен начин успева да го сотре културниот живот на освоениот народ – и додава – ги вложува сите свои сили да го присили колонизираниот да ја признае инфериорноста на својата култура..., да го признае непостоењето на сопствената нација, а во крајна линија и неизграденоста и неразвиеноста на сопствената биолошка структура“ (Fanon; 1973: 143; курзивот е мој). Оттаму, секое свесно и организирано преземање обврска од страна на колонизираниот народ да го врати суверенитетот на сопствената нација, за Фанон⁷ станува „најкомплетната културна манифестација што воопшто може да се замисли“ (Fanon; 1973: 149).

Дваесетина години пред овој говор (и пред појавата на култната Фанонова *Les Damnés de la Terre/The Wretched of the Earth*⁸, публикувана најпрво на француски, па на англиски јазик во 1961 година), на Балканот – *претполагам!* – во услови на нарушени односи со раководството на тогашната КПЈ во Македонија (мислам на случувањата од 8 септември 1940-та, кога на Покраинската конференција на КПМ Рацин бил бојкотиран и едногласно исклучен од Партијата) – настанува текстот „Националното прашање во Македонија“⁹. Со него Коста Солев се вбројува во редот на најголемите македонски интелектуалци, веднаш по Крсте Мисирков и „За Македонските работи“¹⁰. Во Рациновиот текст меѓу другото се вели: „Борбата на потиснатите народи и народносни групи у границите на една империјалистичка држава, борбите за национална независност, национални права и демократски слободи неминовно добивајат направление против империјалистичката буржоазија која ги угнетуе и експлоатира на колониален начин, неминовно се чукнујат со целиот ‘светски систем на финансијското поробување’ и колонијално ограбување и по тој начин нужно се сливајат со главните сили кои се борат за куткањето на тој систем, со борбите за новата друштвено-прогресивна класа, пролетаријатот... Вистинското и правилното решение на националното прашање може да се постигне само по патот на револуционерната борба на широките маси, онеправдани и ограбени од империализмот. Таја нивна борба неминовно се слива со борбата на пролетаријатот од целиот свет, со кое се создава единствен светски револуционерен фронт на сите потиснати и експлоатирани маси против општиот враг – светскиот импери-

⁷ Како психијатар и невролог, Франц Фанон го истражувал и психолошкиот ефект на колонизацијата како гранична импликација која го поттикнала антиколонијалното движење во светот. Тој активно учествувал во Алжирската револуција против колонијална Франција, но не го дочекал стекнувањето на независноста во 1962 година.

⁸ Оригиналниот наслов на оваа последна Фанонова книга е алузија на почетните стихови од комунистичката *Интернационала*. Во поранешна Југославија први ја преведоа Хрватите под наслов: Frantz Fanon, *Prezreni na svijetu*, Stvarnost, Zagreb, 1973.

⁹ „Националното прашање во Македонија“ е фрагмент/дел од интегралниот текст на ракописната оставина на Филолошкиот факултет Блаже Конески во Скопје (поточно на Катедрата за македонска и јужнословенски книжевности) – објавен за првпат во *Стихови и проза* (Култура, Скопје, 1966), а поместен и во книгата *Проза и публицистика* (Наша книга, Скопје, 1987).

¹⁰ Предлог-програма за македонското национално и ослободително движење која ја разоткрива асимилаторската политика на соседните земји насочена против македонскиот народ, неговиот јазичен, културен и етнички идентитет.

јалистички систем. Ете зошто националното прашање за вистинските марксистички-ленинисти е револуционерно и интернационално прашање, и као такво претставуе ‘дел од општото прашање на пролетерската револуција, дел од прашањето на диктатурата на пролетариатот’“ (Рацин; 1987: 174-176; курзивот е мој).

Ќе ве потсетам, иако ви е познато дека како многу млад (во 1924 год., на свои 16 години) во услови на колонизација на македонската земја од страна на владејачката буржоазија и монархијата во стара Југославија, синот на грнчарот Апостол Солев, инспириран од револуционерните идеи на Гарибалди, станува член на СКОЈ. Некаде во исто време, заправо една година подоцна (1925), на карибскиот остров Мартиник (тогашна француска колонија) доаѓа на свет Франц Фанон, како потомок на некогашни африкански робови. Рациновиот и Фаноновиот животен пат никаде не се допираат – освен можеби во 1943 година, кога, враќајќи се во Скопје, Рацин решава да му се приклучи на партизанскиот одред „Кораб“, а Фанон на сојузничките војски во борбата против фашизмот. И додека едниот несреќно го губи својот живот, другиот е ранет и одликуван со орден за храброст, за што добива стипендија на Сорбона, каде што, освен медицина и литература, слуша и филозофија кај Морис Мерло-Понти. По дипломирањето во 1952, го објавува есејот „Синдромот на северно-африканците“, за истата година, во издание на Editions du Seuil, да излезе и книгата *Peau noire, masques blancs* (Црна кожа, бели маски) во која, потпирајќи се на Хегеловиот дијалектички бинаризам господар-слуга, го изведува својот бинаризам: бел колонизатор – црн колонизиран. За разлика од него, нашиот самоук Рацин, со филозофските идеи на Хегел, Маркс и Ленин се сретнува во Сремска Митровица, кога времето минато во затворот го користи за учење. Имено, со своите политички истомисленици, Рацин го преведува „Комунистичкиот манифест“, ја проучува историјата на македонскиот народ од класни и национални позиции, се обидува да состави речник на македонскиот јазик, објавува неколку статии и трудови од областа на литературната критика, филозофијата и историјата, па на просторите на стара Југославија се прокламира како прогресивен мислител меѓу македонската интелигенција. Каква би била неговата политичка и општествена активност доколку останел жив, одолевајќи им на идеолошките притисоци на времето, можеме само да насетуваме, како што можеме и за Фанон, кој на иста возраст како и Рацин, само на 35 години, прерано го губи својот живот од леукемија. Но едно е сигурно – фактот дека како приврзаници на социјалните идеи и марксистичката идеологија, како револуционери и борци за национални и човекови права кои проживеале бурни години – и двајцата покажале висока свест за важноста на националната култура кај поробените/колонизирани народи, со таа разлика што кај Рацин акцентот е ставен врз класно-националниот, а кај Фанон на расно-националниот аспект. Еве како размислува Франц Фанон во *Презрени на светот*. Вели вака: „Една од заблудите што тешко се бранат е настојувањето да се ревалоризира домородната култура во услови на колонијална доминација. Тоа води кон парадоксална ситуација која може да се опише вака: во колонизираниите земји, најелементарниот, најбруталниот и најповршниот национализам е најборбениот и најделотворниот начин за одбрана на националната култура“ (Fanon; 1973: 148). Иако е свесен дека меѓу национализмот и националната свест – која

како најразвиен облик на култура создава услови за појава и на интернационална свест – не смее да се стави знак на равенство. Фанон додава: „Ако за луѓето судиме врз основа на нивните дела, тогаш ќе речеме дека примарна задача на секој интелектуалец е да ја изгради својата нација... преку охрабрување и откривање на универзалните вредности. Оттаму, националното ослободување не ја оддалечува сопствената нација од другите нации; тоа ѝ овозможува да биде дел од нив, на бината од светската историја“ (Fanon; 1973: 151).

Слични размисли наоѓаме и кај нашиот Рацин. Имено, задоен со идеите на комунистичката Интернационала, тој констатира дека историјата на македонските национално-ослободителни борби е во чудна зависност од политиката на балканските империјалистички сили, поточно од „борбите на зрелата... империјалистичка буржоазија от главните европејски земји, заинтересувана, от распадот на Османската империја, за превземањето на бази и сфери на влијание на Балканот“ (Рацин, 1987: 177), па анализирајќи ги територијалните аспирации на соседните нации кон Македонија, пишува: „За таја цел буржоазијата мобилизира цела армија от учени и шарлатани, кои создаваја ‘теорија’ за националната припадност и правото на нивната буржоазија да го анектира некој крај или некоја земја. Ако се работеше за некоја колонија, завојанието се предаваше со ‘цивилизаторска’ мисија, а ако се сакаше некој дел от некоја ‘алка’ от противниот лагер, тогај *се препонуеја сите историјски старудии, се фалсифицираја, наддуваја, се извртуеја, – се со цел да се докаже ‘историјското’, ‘крвното’, ‘родственото’ право на нивната буржоазија да го владее тој крај...* И сите теории за ‘крвната’ припадност на тија краевии кај извесна империјалистичка земја, за ‘историјската’ мисија на таја земја и други измислици објективно служеја за реакционерни цели... От тија причинии Македонија стана ‘јаболко на раздор’ меѓу српската и блгарската буржоазија, на која обете фрлија грабителско око и не можеја да се согласат преку неја. От тија причинии дојде и мешањето на српските и блгарските империјалисти во македонските национално-ослободителни борби, кое се одрази толку фатално на македонскиот народ и процесот на неговото национално пробудуење“ (Рацин; 1987: 174-175-179; курзивот е мој).

Факт е дека ваквите прогресивни и за тоа време смели размислувања на Коста Рацин им пречеле на хегемонистичко-холистичките структури кои ја држеле во колонијална зависност секоја одделна пројава на дух и етницитет, во име на една „единствена“ национална историја и култура. Случката на Лопушник во 1943 е симптоматичен настан кој останал нерасветлен и недоволно коментиран (ниту пак проблематизиран) од политичката јавност кај нас. Се разбира, тој настан не е ни клучното прашање на овој есеј, за кој би имала јас паметен одговор, но она што ме интригира е сознанието што произлезе од него – дека секој говор, секоја расправа за културната различност на овие простори може да го прошири политичкото поле на дејствување. Имено, иако дискурзивното конституирање на македонската нација во текстовите на Рацин се одвивало под превезот на комунистичката партија, поточно низ идеолошката призма на лумпенпролетаријатот, кому му припаѓал и Коста Солев, неговата еманципаторска и за тоа време забранета идеолошка свест јасно ѝ пркосела на постојната, етаблирана и моќна хегемонистичка власт на која ѝ пречел Рациновиот авторитет

меѓу народот, особено неговите идеи за македонскиот идентитет, на кои се ослонувале многумина.

До слични теориски согледби, но од поинаква идеолошка мотивација, дошол и авторот на книгата *Текст. Нација. Идентитет: интерпретација на црнилата на македонската историја*. Тој, меѓу другото, го вели и следново: „...ќе тргнам од тезата дека и хрватската и македонската историја се наоѓале во позиција на потчинети субјекти. Имено, во рамките на политичките граници на Хабзбуршката и Отоманската империја постоеле мноштво територијално измешани култури без соодветна политичка заштита. Тој непријатен факт барал, како од хрватскиот, така и од македонскиот национализам, да изврши истовремено две тежки задачи. Првата задача била создавање ‘висока култура’ (ќе потсетам дека тоа не можело да се спроведе без елита... улогата на интелегенцијата била неизмерна токму поради фактот дека националната држава сè уште не била формирана)... Втората задача била формирање сопствена држава“ (Kramarić; 2009: 67-68). „Во случајот на Хрватска и Македонија – додава Крамариќ – кои припаѓале кон *полиетнички* империи, постоеле *исклучителни* индивидуи / *разбудени* интелектуалци, кои... го применувале национализмот повикувајќи се на правото да се поседува диференциран културен идентитет и политичка автономија“ (Kramarić; 2009: 73; курзивот е мој), па развивајќи ја оваа согледба во една од мноштвото фусноти со кои е преполна оваа важна книга за Македонија и македонскиот идентитет, тој ги цитира Ентони Смит и Рамашандра Гухаза, за кои национализмот е повеќе културна форма, одошто политичка доктрина (Kramarić; 2009: 69). Се разбира, Крамариќ тука мисли на позитивните националистички пројави, заправо на класичниот етнички национализам кој, без оглед дали се појавил во Хабзбуршката, Отоманската, Романовата или Караѓорѓевиќевската империја, дошол како одговор на империјалистичкиот национализам кој ја поттикнувал политичката и етничката самосвест кај колонизираниите народи. За жал, ниту Рацин ја доживеал самобитноста на Македонија, ниту Фанон ја дочекал деколонизацијата на земјите од Третиот свет. А еве како размислувал тој: „Нацијата не е само претпоставка за културата, за нејзиното непрестано збогатување и продлабочување. Таа е нужност. Борбата за национален опстанок ја ослободува културата отворајќи ѝ творечки перспективи... Но, она што најпрво треба да се случи е востановената нација да ѝ вдахне живот на националната култура, во најбиолошка смисла на зборот“ (Fanon; 1973: 149).

Погоре споменав дека публицистиката на Рацин е специфичен начин на гледање и толкување на историјата и на традицијата. Неговите разновидни есеи можеби и не се толку интелектуален предизвик како оние на Фанон, колку медиум низ кој можел да го пропушти тој своето гледање за јазикот, нацијата и културата. Преку нив Рацин се занимавал со поважните аспекти на општеството, со толкувањето на историјата, со проблемите на моќта, со надежите за иднината, зашто не постои писмо ослободено од баластите на идеологијата, за која, не секогаш сме свесни дека ја ползуваме или ѝ служиме. Тери Иглтон е во право кога вели дека секогаш ги нарекуваме *идеолошки* интересите на другите, а никогаш сопствените, па подвлекува: „Јас не се залагам за *политичка критика* која би ги читала литературните текстови во светлината на политичките

вредности, убедувања и цели, затоа што тоа го прави сета критика... Разликата меѓу политичката и непотитичката критика е еднаква на разликата меѓу претседателот на владата и монархот..." (Иглтон; 2000: 219).

Ова размислување има упориште и во критичките текстови на Рацин кои се занимаваат, навидум, со книжевни, а всушност расправаат за важни социјални и национални прашања. Затоа и не ме чуди што Гане Тодоровски вака го опишал Рацина: „Рацин беше раздвижувач на средината и времето, менувач на состојбите. Тој проговори од името на народот и уметноста и класата оставајќи зад себе кралитарковски отпечатоци на духот во историјата на едно време. Нему му припадна чест да биде носител на подвиг, да се открили и да се извиши уште прижив накај иднината чиј грандиозен залог засекогаш останува, за да се престори во трајна насока накај обединувањето и да стане духовен межник пред осенчените простори на Слободата“ (Тодоровски; 1985: 242-243). Да се биде „раздвижувач на средината и на времето и менувач на состојбите“ е одлика на јавните интелектуалци, а таков секако бил и Коста Рацин, кој со *збор* и *дело* се вградил себеси во македонската национална историја, литература и култура.

Седумдесетина години по Рациновите и Фаноновите согледби, авторот на споменатата *Текст. Нација. Идентитет*, во духот на еден постмарксистички литературен теоретичар, затворајќи некои суштински прашања за нацијата и идентитетот, поентира со зборовите кои најсоодветно ја отсликуваат тезата на мојов есеј. Вели вака: „Во оваа книга покажавме дека идејата за *политичка татковина* ја развиле интелектуалците: политичарите, книжевниците, пишува-чите на историјата, правниците, филозофите, „промоторите“ на националната свест. Ја формирале во говорите, во теориите за јавно право и во теориите за минатото. Во песните, политичките памфлети и националните химни тие ги создале местото и улогата на нацијата, а преку училиштата, медиумите, весниците и книгите, тој начин на мислење станал заеднички и за широките народни маси. Тоа недвосмислено потврдува дека *конституирањето на нацијата, од една, и нејзината радикална модернизација, од друга страна, се само два комплементарни процеса*“ (Kramarić; 2009: 18-19; курзивот е мој). Ова ме уверува дека со својот интернационален дух и со интелектуалните размисли за македонското национално прашање, за македонската литература и култура, Коста Солев Рацин го продолжил она што го беа започнале неговите претходници. Секое навраќање кон нив, за мене е само скроман придонес во таа насока.

Литература:

1. Anderson, Benedict (1990): *Nacija: zamišljena zajednica (razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma)*, Školska knjiga, Zagreb
2. Smit, Antoni D. (1998): *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Zemun / Čigoja štampa, Beograd
3. Arent, Hana (1999): „Kontinentalni imperijalizam. Pan-pokreti: Plemenski nacionalizam“ in: *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd
4. Sloterdijk, Peter (2009): „Jak razlog da se bude zajedno (Podsećanje na pronalazak naroda)“. Есејот е дел и од книгата *U istom čamcu*, Beogradski krug, Beograd, 2001, постиран на сајтот Peščanik.net на 09.08.2009 (<http://pescanik.net/2009/08/jak-razlog-da-se-bude-zajedno/>)

5. Хобсбаум, Ерик (1993): *Нациите и национализмот*, Култура, Скопје
6. Baba, Homi K. (2004): *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd
7. Frantz, Fanon (1973): *Prezreni na svijetu*, Stvarnost, Zagreb
8. Иглтон, Тери (2000): „Политичка критика“ во: *Литературни теории*, Тера Магика, Скопје
9. Kramarić, Zlatko (2009): *Identitet. Tekst. Nacija: interpretacije crnila makedonske povijesti*, Ljevak, Zagreb
10. Миронска-Христовска, Валентина (2011): „Прашањето на идентитетот во Македонија и Хрватска во 19 век“ во: *Hrvatsko-makedonske književne, jezične i kulturne veze: zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Rijeci*, Filozofski fakultet, Rijeka
11. Мисирков, Крсте П. (1974): *За македонските работи (јубилејно издание по повод стогодишнината од раѓањето на авторот)*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје
12. Мисирков, Крсте Петков (2008): *Собрани дела 3, Национално-политичка публицистика (1910-1926)*, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје
13. Рацин, Коста (1987): *Проза и публицистика*, Наша книга, Скопје
14. Ристовски, Блаже (2009): *Димитрија Чуповски и македонската национална свест*, Плус продукција, Скопје
15. Тодоровски, Гане (1985): *Со збор кон зборот*, Наша книга, Скопје

Изданија на **МАКЕДОНИКА** литература

Стручни и други изданија

Јуриј Боров: ЕНЦИКЛОПЕДИЈА на естетиката и на теоријата на литературата

Љубинка Донева: Речник на древни зборови од творештвото на Светлана Христова Јоциќ

Нешка Николова: Култот на Големата мајка (Аспекти на женскиот креативен принцип)

Лао Це: Тао Те Кинг

Павле Раковски: Во длабока ноќ зората се раѓа (*сѝомени*: Македонците и Граѓанската војна во Грција, том 1)

Ристо Стефановски: Театарот во Македонија (од почетоците до ослободувањето)

TERRA MAKEDONIKA

Науме Радически: Пред алфа и пред делта (Прилози за македонската другојазична литература)

Проза

Стојмир Симјаноски: Бојата на времето (*роман*)

Владимир Плаевски: Вистински приказни (*раскази*)

Нове Младеновски: Измешани светови (*роман*)

Тања Мравак: Мора да разговараме (*наџрада „Јуџарњи лисѝ“ 2010*)

Поезија

Владимир Илиевски: Ноќна еротска програма

Бранислав Облучар: Потпукнувања (*лирски записи*)

Списание МАКЕДОНИКА

МАКЕДОНИКА бр. 1 (2011)

МАКЕДОНИКА бр. 2 (2011)

МАКЕДОНИКА бр. 3-4 (2012)

e-mail:makedonikalitera@yahoo.com